

[*Δευκαλίον* 35/1-2 (Δεκέμβριος 2021): 35-60]

ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ

Καντιανός πλατωνισμός;

*Ο ρυθμιστικός ρόλος, η επιστημική λειτουργία και η οντολογική υφή των ιδεών του Λόγου **

STELIOS VIRVIDAKIS

Kantian Platonism?

On the regulative role, the epistemic function and the ontological *status* of the Ideas of Reason

Kant's critical enterprise entails the rejection of Plato's theory of Ideas. His transcendental idealism is clearly opposed to realist metaphysics of all kinds. The "Dialectic" of the *Critique of Pure Reason* tries to cast light on the fallacious reasoning leading to the hypostatization of pure concepts of Reason which cannot provide cognitive access to noumena beyond the limits of experience. However, Kant is also interested in defending the legitimate regulative use of these concepts, seeking the systematic unity of knowledge in the quest of an unattainable absolute. The paper describes Kant's approach to the Ideas of Reason and attempts to elucidate their essential contribution to practical knowledge of the moral dimension, but also to some extent, to the expansion of theoretical knowledge of the world of phenomena. It is shown that they shouldn't be regarded simply as heuristic fictions depending on our arbitrary constructions, in so far as they reflect necessary structures of Reason which are discovered rather than invented. Thus, it is argued that one could describe Kant's positions as compatible with a form of weak or moderate Platonism. The *entia rationis* in question come into existence through the subject of thought and action, but their structure does not depend on its creative activity. They are intrinsic to the operations of Reason and reveal possibilities to be realized in thought and in action.

* Σε μια πρώτη της μορφή η εργασία αυτή με τον τίτλο "Kant, lecteur de Platon: Le rôle régulateur, la fonction épistémique et le statut ontologique des idées transcendantes", παρουσιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 2019 στο XIVe Congrès international de la Société d'Études Kantiennes de Langue Française, με θέμα "Kant et les Grecs" και είναι υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του Συνεδρίου (Virvidakis, υπό δημοσίευση). Θέλω εδώ να ευχαριστήσω τον Κώστα Ανδρουλιδάκη για τις εκτενείς συζητήσεις μας σχετικά με τις θέσεις του Καντ και τη βοήθειά του στην έρευνα της βιβλιογραφίας,

καθώς και την Μαριαλένα Καραμπάτσου, τον Γιώργο Μπούτλα, την Τερέζα Μπούκη και ιδιαίτερα τον Dimitri Lang για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

I. Εισαγωγή

Είναι σαφές πως ο Καντ θεωρούσε το φιλοσοφικό του εγχείρημα ως ριζικά διαφορετικό από τις προσεγγίσεις όλων των προγενεστέρων στοχαστών, συμπεριλαμβανομένων των Αρχαίων Ελλήνων. Σε αρκετούς από τους τελευταίους απευθύνεται συχνά η κριτική του, άμεση ή έμμεση, όπως παρουσιάζεται στα κυριότερα έργα του. Μας καλεί να εστιάσουμε την προσοχή μας ιδιαίτερα στον Πλάτωνα για να ανιχνεύσουμε τις πρώτες μορφές διαλεκτικών συλλογισμών που οδηγούν σε απατηλά συμπεράσματα. Έτσι, σ'εκείνον αναφέρεται στην αρχή της «Υπερβατολογικής Διαλεκτικής» της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* ως παραδειγματική περίπτωση παράτυπης χρήσης των a priori εννοιών, ερμηνευόμενων ως ιδεών του Λόγου, αποσπασμένων από τη διάνοια. Από τη στιγμή που διαπιστώνεται ο κίνδυνος διαφόρων μορφών πλάνης του νου κατά την αναζήτηση υπεραισθητών οντοτήτων ή ιδιοτήτων, επιβάλλεται η απόρριψη οποιασδήποτε «μυστικής παραγωγής» των ιδεών που έχουμε την τάση να υποστασιοποιούμε.¹ Ο Καντ επανέρχεται σε αυτό το ζήτημα στη «Διαλεκτική» της *Κριτικής του πρακτικού Λόγου*, στην «Αναλυτική της τελολογικής κριτικής δύναμης» της *Κριτικής της κριτικής δύναμης* και στο δοκίμιο «Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία», για να τονίσει την απόσταση των θέσεων του από την οντολογία των υπερβατικών αρχετύπων του Πλάτωνα, καθώς και από οποιαδήποτε ικανότητα έμφυτης γνώσης τους. Εδώ, τονίζει πως πρέπει να εγκαταλειφθεί κάθε ισχυρισμός για τη λειτουργία μιας πρωταρχικής a priori νοητικής εποπτείας. Ο Καντ αντιτίθεται κυρίως στον πλατωνικό «ενθουσιασμό» που «ανάβει τον πυρσό μιας μυστικής ανάτασης».²

Ωστόσο, παρόλο που τα κύρια ιδεατά αντικείμενα του πλατωνικού στοχασμού δε μπορούν να παράσχουν θεωρητική γνώση, οφείλουμε να δεχθούμε πως «δεν

¹ Kant 1999, A313-4/B,370-1.

² Kant 2004, 204-5, AA 5: 141, 2013, 307-8, AA 5: 363, 2012, 83-5 σημ., AA 8: 391-2 σημ. Στην εργασία αυτή δεν θα μας απασχολήσει το πρόβλημα της πιστότητας και της ακρίβειας της ανάγνωσης των πλατωνικών κειμένων από τον Καντ, στα διάφορα σημεία των έργων του όπου αναφέρεται στον Πλάτωνα, για να ελέγξει τη θεωρία του ή για να επανερμηνεύσει και να οικειοποιηθεί ορισμένα στοιχεία – όπως θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια.

έχουν διόλου λιγότερο την πραγματικότητά τους και δεν αποτελούν κατά κανένα τρόπο απλά αποκυήματα του νου».³ Οι υπερβατικές ιδέες, ερμηνευόμενες μέσα από την καντιανή προσέγγιση, διαδραματίζουν ένα ρυθμιστικό ρόλο που δεν είναι απλώς θεμιτός, αλλά και ουσιώδης για τον προσανατολισμό της σκέψης και της πράξης. Οι καθαρές έννοιες του Λόγου είναι αναγκαίες, όχι μόνο στην πρακτική φιλοσοφία, όπου παρέχουν ένα «απαραίτητο μέτρο» και ένα «θεμέλιο κάθε προόδου προς την ηθική τελείωση», αλλά και στη μελέτη της φύσης, όπου στηρίζουν την επιστημονική έρευνα του κόσμου των φαινομένων, εφόσον χρησιμεύουν ως αρχές οι οποίες επιτρέπουν την προέκταση της εμπειρίας και προσπαθούν να της παράσχουν τη μέγιστη δυνατή συστηματική ενότητα.⁴

Καθίσταται έτσι προφανές πως η κριτική αντιμετώπιση του Πλάτωνα δεν εμποδίζει καθόλου την αναγνώριση του ενδιαφέροντος των φιλόδοξων φιλοσοφικών του προταγμάτων. Η αποδόμηση του όλου μεταφυσικού του οικοδομήματος, μας οδηγεί στην επανεξέταση του οντολογικού status των ιδεών και στη μελέτη του ρόλου τους κατά την στόχευση στους «ύψιστων σκοπούς» του Λόγου. Εδώ, στο πλαίσιο αυτής της ζήτησης στο «Παράρτημα στην Υπερβατική Διαλεκτική» της Πρώτης *Κριτικής*, η καντιανή επιχειρηματολογία φαίνεται να προσκρούει σε σοβαρές φιλοσοφικές απορίες.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα εστιάσω την ανάλυσή μου σε ορισμένες από αυτές τις απορίες, αναδεικνύοντας εντάσεις και αμφιταλαντεύσεις στις τοποθετήσεις του Καντ. Πράγματι, στα κείμενα που θα μας απασχολήσουν υποστηρίζεται η ισχυρή αντικειμενικότητα και η αναγκαιότητα των στοιχείων τα οποία αποκαλύπτει η διερεύνηση της λειτουργίας του Λόγου, ενώ ταυτόχρονα απορρίπτεται η ανεξάρτητη υπαρξή τους. Σύμφωνα με την θεώρηση την οποία θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω, η υπερβατολογική καντιανή προσέγγιση συνδυάζει μια εκλεπτυσμένη κατασκευασιοκρατία με μια μορφή ήπιου ή μετριοπαθούς πλατωνισμού. Θα καταστεί προφανές πως το ενδιαφέρον του προβλήματος της οντολογικής υφής των ιδεών δεν περιορίζεται σε ζητήματα ερμηνείας των έργων του Καντ, στο βαθμό που μας δίνει τη δυνατότητα να φωτίσουμε τις συνιστώσες ενός ιδιαίτερου μοντέλου κατανόησης της επιστημικής και ηθικής κανονιστικότητας, όπως θεματοποιείται στις σύγχρονες φιλοσοφικές διαμάχες. Αυτό το μοντέλο συνίσταται στη διαμόρφωση

³ Kant 1999, A315/B371-2.

⁴ Kant 1999, A313-5/B370-2, A568-9/B596-7, A509/B537, A647-8/B675-6.

μιας ασθενούς εκδοχής του υπερβατολογικού ιδεαλισμού ο οποίος οικειοποιείται μέρος της πλατωνικής κληρονομιάς σχετικά με το status των ιδεών.

Η εξεταζόμενη προβληματική περιλαμβάνει μια σειρά ερωτημάτων που μπορούν να χρησιμεύσουν ως οδηγητικό νήμα της συζήτησής μας:

Σε τι ακριβώς συνίσταται ο ρυθμιστικός ρόλος των ιδεών του Λόγου; Δεν θα ήταν ορθότερο να αναφερόμαστε σε διαφορετικές ρυθμιστικές λειτουργίες, οι οποίες εξαρτώνται από μια ποικιλία εννοιών και αρχών; Και αν αυτό συμβαίνει, δεν θα έπρεπε να αποτιμήσουμε την εμβέλεια, την εγκυρότητα και τις συγκεκριμένες ιδιότητές τους, σύμφωνα με το χώρο και το επίπεδο των εφαρμογών τους; Οφείλουμε, σε κάθε περίπτωση, να αναρωτηθούμε ποιες είναι οι ιδέες η συμβολή των οποίων στον προσανατολισμό της σκέψης και της πράξης παρουσιάζεται ως ουσιώδης, αλλά και πώς μπορούμε να οδηγηθούμε στη δικαιολόγηση της χρήσης τους. Είναι εφικτή κάποια υπερβατολογική παραγωγή αυτών των ιδεών και των αρχών τις οποίες στηρίζουν, αν, μιλώντας αυστηρά, δεν αποτελούν συνθήκες δυνατότητας της εμπειρίας; Τί μας επιτρέπει να αναζητήσουμε κάποια μορφή πλατωνισμού, έστω «ήπιου» και υπόρρητου, στην ίδια τη σύλληψη των ιδεών την οποία επεξεργάζεται ο Καντ;

II. Ιδέες και αρχές – Συστατικές και ρυθμιστικές λειτουργίες

Είναι γεγονός πως δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει τη θετική διάσταση της «Διαλεκτικής», αν δεν εξετάσει τις διαφορετικές χρήσεις των ιδεών οι οποίες συμμορφώνονται με τις επιταγές του Λόγου σε αναζήτηση της γνώσης της φύσης και της ικανοποίησης των πρακτικών του διαφερόντων. Έτσι, πρέπει να κινηθούμε πέρα από τον κριτικό έλεγχο των εσφαλμένων συλλογισμών που οδηγούν τελικά σε «ψευδοσυλλογιστικές (σοφιστικές) έννοιες» (*conceptus ratiocinantes*), και να στραφούμε στην επιχειρηματολογία που στηρίζει την αναγκαιότητα χρησιμοποίησης μιας σειράς εννοιών οι οποίες «έχουν συναχθεί μέσω ορθής συλλογιστικής» (*conceptus ratiocinati*).⁵

⁵ Kant 1999, A311/B367-8. Για μια συνολική ερμηνευτική θεώρηση της «Υπερβατικής Διαλεκτικής», η οποία τονίζει τα θετικά στοιχεία της μελέτης των ιδεών του Λόγου, βλ. Willaschek (2018). Ωστόσο,

Εδώ, επιβάλλεται κατ' αρχάς να υπερνθυμίσουμε το έργο των ανώτερων γνωστικών δυνάμεων και να περιγράψουμε τη δομή των εν πολλοίς συμπληρωματικών λειτουργιών τους. Είναι προφανές πως οι έννοιες και οι ιδέες, οι οποίες εκφράζουν την αυτενέργεια του ανθρώπινου νου, προσλαμβάνουν την πραγματική τους σημασία όταν τις ερμηνεύουμε ως κανόνες, γνώμονες ή αρχές που αποβλέπουν στην ενοποίηση διαφορετικών στοιχείων και επιτελούν συνθέσεις σε πολλά επίπεδα.

Η καντιανή προσέγγιση, όπως αναπτύσσεται στην πρώτη *Κριτική* και όπως παρουσιάζεται περιληπτικά στα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*, περιγράφει ένα σύνολο λειτουργιών που καθιστούν δυνατή την εμπειρία και τη γνώση που βασίζεται σ' αυτήν. Η διάνοια παρέχει τις κατηγορίες οι οποίες μετασχηματίζουν το πολλαπλό των εποπτειών σε κρίσεις, διαμορφώνοντας έτσι την τάξη του κόσμου των φαινομένων, ενώ ο Λόγος προσανατολίζει τη σκέψη στη μέγιστη συστηματική ενότητα και στη μέγιστη επέκταση την οποία μπορεί να επιδιώξει. Και οι καθαρές έννοιες δεν μπορούν πλέον να χρησιμεύσουν ως κανόνες που θα εγγυώνταν τη συνθετική a priori γνώση μιας πραγματικότητας πέρα από τη δυνατή εμπειρία μας, αλλά αναλαμβάνουν το ρόλο αρχών που ρυθμίζουν τον ορθολογικό στοχασμό σε αναζήτηση του μη υποκείμενου σε όρους:

... Η διάνοια αποτελεί ένα αντικείμενο για τον Λόγο ακριβές όπως και η αισθητικότητα για τη διάνοια. Το να καθιστά κανείς συστηματική την ενότητα όλων των δυνατών εμπειρικών ενεργημάτων της διάνοιας είναι έργο το Λόγου, έτσι όπως η διάνοια συνδέει δι' εννοιών το Πολλαπλό των φαινομένων και το υποβάλλει σε εμπειρικούς νόμους.⁶

Πρέπει να σημειωθεί πως η έννοια της αρχής χρησιμοποιείται ήδη στην ανάπτυξη της «Αναλυτικής» της «Υπερβατολογικής Λογικής». Εκεί ο Καντ εστιάζει τη διερεύνησή του στις αρχές που εφαρμόζει η διάνοια· αφιερώνει σε αυτές μια ολόκληρη ενότητα της Αναλυτικής, με σκοπό να αναδείξει την αναγκαία συμβολή των a priori εννοιών στη συγκρότηση των κρίσεων που καθορίζουν τη μορφή κάθε εμπειρίας με αντικειμενικό κύρος. Σε αυτό το πλαίσιο συναντάμε τη συζήτηση μιας ρυθμιστικής λειτουργίας των δυναμικών αρχών (των Αναλογιών της εμπειρίας και των Αιτημάτων της εμπειρικής σκέψης εν γένει), η οποία διακρίνεται από την συστατική, την οποία επιτελούν οι μαθηματικές αρχές (τα Αξιώματα της εποπτείας και οι

ο συγγραφέας δεν συμμερίζεται την εδώ προτεινόμενη τοποθέτηση για την αναγνώριση μιας μορφής μετριοπαθούς ρεαλισμού στην καντιανή σύλληψη των ιδεών.

⁶ Kant 1999, A664/B692.

Προλήψεις της κατ'αίσθηση αντίληψης). Ενώ οι τελευταίες μας διδάσκουν πώς «τα φαινόμενα θα μπορούσαν να παραχθούν τόσον ως προς τη εποπτεία τους, όσο και ως προς το «πραγματικό της κατ'αίσθηση αντιλήψεώς τους, σύμφωνα με τους κανόνες μιας μαθηματικής συνθέσεως», οι δυναμικές αρχές «ζητούν να υπαγάγουν a priori την ύπαρξη των φαινομένων σε κανόνες». Ο Καντ τονίζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους:

... Γιατί καθώς η ύπαρξη δεν μπορεί να κατασκευαστεί, γι' αυτό οι αρχές αυτές αναφέρονται μονάχα στη σχέση της υπάρξεως και δεν μπορούν να αποτελούν τίποτε άλλο παρά μονάχα ρυθμιστικές αρχές.⁷

Ωστόσο, διαπιστώνεται πως οι δύο ομάδες αρχών, οι οποίες παρουσιάζονται ως εξίσου απαραίτητες για τη σύλληψη της διάστασης των προσβάσιμων στη γνώση φαινομένων, συμβάλλουν με συμπληρωματικό τρόπο στη *συγκρότηση* αυτής της διάστασης. Οι αρχές όμως που προκύπτουν από τις ιδέες του Λόγου, οι οποίες εξετάζονται στη «Διαλεκτική», περιορίζονται σε ένα καθαρά ρυθμιστικό ρόλο:

... Οι εκτεθέντες δυναμικοί νόμοι είναι ασφαλώς συστατικοί σε αναφορά προς την εμπειρία, καθόσον καθιστούν δυνατές a priori τις έννοιες χωρίς τις οποίες δεν λαμβάνει χώρα καμιά εμπειρία. Αρχές αντιθέτως του καθαρού Λόγου δεν μπορούν ούτε καν σε αναφορά προς τις εμπειρικές έννοιες να είναι συστατικές, γιατί δεν μπορεί να δοθεί κανένα αντιστοιχούν προς αυτές σχήμα της αισθητικότητας και δε μπορούν συνεπώς να έχουν in concreto κανένα αντικείμενο.⁸

Όπως εξηγεί ο Michael Friedman,

... Η λύση του Καντ στο πρόβλημά μας έγκειται στη διάκριση ανάμεσα σε δύο έννοιες του συστατικού. Οι μαθηματικές έννοιες και αρχές (της ποσότητας και της ποιότητας) είναι συστατικές ως προς την εποπτεία. Οι δυναμικές έννοιες και αρχές είναι συστατικές ως προς την εμπειρία, αλλά απλώς ρυθμιστικές ως προς την εποπτεία. Οι ιδέες του Λόγου δεν είναι καν συστατικές ως προς την εμπειρία: είναι καθαρά ρυθμιστικές.⁹

Πράγματι, ο Καντ επαναλαμβάνει αρκετές φορές την προτροπή του να μην αποδίδουμε συγκροτητική ή συστατική λειτουργία στις υπερβατικές ιδέες οι οποίες μπορούν απλώς να επιτελέσουν ρυθμιστικό ρόλο. Γι' αυτό και τις παρομοιάζει με

⁷ Kant 1979, A178-9/B222. [Ο Α. Γιανναράς αποδίδει σωστά τον όρο “regulativ”, ως «ρυθμιστικό», ενώ στη μετάφραση του Μ. Δημητρακόπουλου χρησιμοποιείται ο όρος «κανονιστικό» - που μπορεί να προκαλέσει σοβαρές παρανοήσεις. Στη συνέχεια, υιοθετούμε την επιλογή του πρώτου].

⁸ Kant 1999, A664/B692.

⁹ Friedman 1992, 79. Ο Friedman (1992, 77) παραπέμπει επίσης στο *Opus Postumum*, όπου ο Καντ αναφέρεται σε ρυθμιστικές αρχές οι οποίες είναι επίσης συστατικές. («Μετάβαση από τα μεταφυσικά θεμέλια της φυσικής επιστήμης στη φυσική», Kant 1993, 57, AA 22: 241).

φανταστικά σημεία εστίασης που δεν αναφέρονται σε κάποιο πραγματικό αντικείμενο μέσα στον κόσμο της εμπειρίας:

... Οι ιδέες αυτές όμως έχουν αντίθετα, μian εξέχουσα και απαραίτητως αναγκαία ρυθμιστική χρήση, να κατευθύνουν δηλαδή τη διάνοια προς ένα ορισμένο στόχο, εν όψει του οποίου οι κατευθυντήριες γραμμές όλων των κανόνων της συγκλίνουν προς ένα σημείο, το οποίο – μολονότι αυτό βέβαια είναι μονάχα μια ιδέα (*focus imaginarius*), δηλαδή ένα σημείο από όπου οι έννοιες της διάνοιας δεν εκπορεύονται πραγματικά, αφού αυτό κείται παντελώς έξω από τα όρια δυνατής εμπειρίας – χρησιμεύει εν τούτοις να προσδιορίζει σε αυτές τη μέγιστη δυνατή ενότητα μαζί με τη μέγιστη διεύρυνση.¹⁰

Διαπιστώνεται πως, στο βαθμό που ο Καντ ενδιαφέρεται να υπογραμμίσει τη διαφοροποίηση της χρήσης των ιδεών του καθαρού Λόγου από εκείνη των εννοιών της διάνοιας, δεν μιλάει για *πραγματικότητα*, αλλά για αντικειμενικό κύρος ή *εγκυρότητα* (*Gültigkeit*).¹¹ Ωστόσο, συνειδητοποιεί την ανάγκη να καταδειχθεί αυτή η εγκυρότητα των συγκεκριμένων *entia rationis*, κάτι που επιβάλλει εξέταση του έργου της νοητικής δύναμης που τα χρησιμοποιεί. Καθίσταται έτσι σαφές πως οι κυριότερες υπερβατικές ιδέες που μπορούν να μας οδηγήσουν στη λογική της ψευδαίσθησης και σε σοφιστικές πλάνες, είναι τελικά απαραίτητες και για τον προσανατολισμό μας στους ανώτερους σκοπούς του ανθρώπινου πνεύματος. Γι' αυτό και χρειάζεται να μελετηθεί ειδικότερα η συγκεκριμένη συμβολή τους στην σύλληψη και την επιδίωξη αυτών των σκοπών, ξεκινώντας από τη θεωρητική χρήση του Λόγου, πριν να στραφούμε στην πρακτική του διάσταση. Η προσέγγιση του Καντ μας επιτρέπει να κινηθούμε από τις ιδέες στις αρχές που τις εκφράζουν και τις εφαρμόζουν και αντίστροφα.

III. Η αναζήτηση του μη υποκειμένου σε όρους/απροϋπόθετου (απολύτου) και ο ρόλος των βασικών ρυθμιστικών ιδεών

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην αναζήτηση του μη υποκειμένου σε όρους, που εκφράζει η έννοια του απολύτου, η οποία μας επιτρέπει να περιγράψουμε την ανώτατη επιδίωξη του καθαρού Λόγου. Η βασική αρχή του Λόγου, που θα

¹⁰ Kant 1999, A 644/B672.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά, Kant 1999, A306/B363, A311/B368.

μπορούσαμε να αποκαλέσουμε *A1* μας επιβάλλει να αναζητούμε την «συνθετική ενότητα της μη υποκειμένης σε όρους ολότητας όλων των όρων εν γένει».¹²

... Όσα τώρα είδη σχέσεως έχουμε, που η νόηση δια των Κατηγοριών τα παριστά μέσα της, άλλα τόσα επίσης είδη καθαρών εννοιών του Λόγου θα υπάρξουν, και θα χρειασθεί συνεπώς να ζητήσουμε, κατά πρώτον, ένα απόλυτο της κατηγορικής συνθέσεως σε ένα υποκείμενο, δεύτερον ένα απόλυτο της υποθετικής συνθέσεως των μελών μιας σειράς και τρίτον της διαζευκτικής συνθέσεως των μερών σε ένα σύστημα.¹³

Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε ανάμεσα σε τρεις κατηγορίες υπερβατικών ιδεών,

... εκ των οποίων η πρώτη περιέχει την απόλυτη ενότητα του νοούντος υποκειμένου, η δεύτερη την απόλυτη ενότητα της σειράς των όρων του φαινομένου, η τρίτη την απόλυτη ενότητα του όρου όλων των αντικειμένων του νοείν εν γένει.¹⁴

Η αρχή *A1* συνδέεται με τη συμπληρωματική αρχή *A2*, πως «όταν είναι δεδομένο το σχετικό (το υποκείμενο σε όρους), τότε είναι δεδομένη επίσης (δηλαδή περιέχεται στο αντικείμενο και στη σύνδεσή του) ολόκληρη η σειρά των όρων που τελούν σε σχέση υπαλληλίας μεταξύ τους – η οποία κατ'ακολουθίαν είναι η ίδια απόλυτη». Έτσι, η *A1* χωρίς την *A2* θα παρέμενε ένα υποκειμενικό αξίωμα χωρίς την αντικειμενική ισχύ μιας αρχής.¹⁵ Αυτό όμως που είναι προβληματικό είναι το γεγονός πως η εκ πρώτης όψεως αναγκαία σύνδεση της *A2* με την *A1* μας κάνει να πιστέψουμε ότι η λειτουργία της *A1* είναι *συστατική* και έχει ουσιώδη γνωστική στόχευση. Γι'αυτό προκύπτει η διαλεκτική πλάνη η οποία προκαλεί λανθασμένους συλλογισμούς, όπως οι «παραλογισμοί» και οι «αντινομίες», που θα έπρεπε να αποφύγουμε. Ωστόσο, ο κίνδυνος να παρασυρθούμε σε αυτήν την κατεύθυνση δε σημαίνει πως πρέπει να εγκαταλείψουμε τη χρήση της *A1*, εφόσον κατανοούμε πως ο θεωρητικός Λόγος δε μπορεί να παράσχει μεταφυσική γνώση πέραν των ορίων της εμπειρίας.

.... Αλλ' αυτός ο περιορισμός δεν εμποδίζει τον Λόγο από το να μας οδηγεί έως το αντικειμενικό όριο της εμπειρίας, δηλαδή έως τη σχέση με κάτι που δεν είναι το ίδιο αντικείμενο της εμπειρίας, οφείλει όμως να είναι το ανώτατο θεμέλιο όλης της εμπειρίας, χωρίς ωστόσο να μας διδάσκει κάτι για το ον αυτό καθ'εαυτό, παρά μόνο με αναφορά στην πλήρη και προς

¹² Kant 1999, A307/ B364. [Ο Δημητρακόπουλος, στη μετάφραση του γράφει τον όρο «απόλυτο» με κεφαλαίο 'Α'].

¹³ Kant 1999, A323/B379.

¹⁴ Kant 1999, A334/B391.

¹⁵ Kant 1999, A307-8/ B364. Εδώ, η συζήτησή μας στηρίζεται στην ανάλυση της Michelle Grier (2001) και ακολουθεί την ερμηνεία του Henry Allison (2004, 330 κεξ.)

ανώτατους σκοπούς κατευθυνόμενη χρήση του Λόγου, μέσα στο πεδίο της δυνατής εμπειρίας.¹⁶

Εάν νοήσουμε την *A2* ως μια συνθήκη εφαρμογής της *A1*, μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη σχέση μεταξύ των δύο αρχών, όπως εκείνη μεταξύ μιας *κατηγορίας* και του *σχήματός* τους. Ωστόσο, εφόσον εδώ βρισκόμαστε στο επίπεδο των λειτουργιών του καθαρού Λόγου, δε διαθέτουμε πρόσβαση στην αισθητικότητα και τις εποπτείες της· έχουμε να κάνουμε μόνο με το *ανάλογο* ενός σχήματος. Όπως παρατηρεί ο Καντ, σημειώνοντας πως «η διάνοια αποτελεί για τον Λόγο ένα αντικείμενο, ακριβώς όπως και η αισθητικότητα για τη διάνοια»,

...Η ιδέα του Λόγου είναι ένα ανάλογο ενός σχήματος της αισθητικότητας, με τη διαφορά όμως ότι η εφαρμογή των εννοιών της διάνοιας πάνω στο σχήμα του Λόγου δεν αποτελεί εξ ίσου μια γνώση του ίδιου του αντικειμένου (όπως κατά την εφαρμογή των Κατηγοριών πάνω στα κατ'αίσθηση σχήματα), αλλά μονάχα ένας κανόνας ή αρχή της συστηματικής ενότητας κάθε χρήσης της διάνοιας.¹⁷

Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, οι βασικές ιδέες που αντιστοιχούν στις τρεις συνθέσεις του Λόγου σε αναζήτηση συστηματικής ενότητας, είναι το νοούν υποκείμενο, ο φυσικός κόσμος (ως σύνολο όλων των φαινομένων) και ο Θεός, δηλαδή τα κυριότερα αντικείμενα μιας υπερβατικής *ψυχολογίας*, μιας υπερβατικής *κοσμολογίας* και μιας υπερβατικής *θεολογίας*. Εδώ αναγνωρίζουμε τις συνιστώσες της παραδοσιακής θεματικής της *metaphysica specialis* που θεωρείται πως εκφράζουν το μη υποκείμενο σε όρους και ολοκληρώνουν τρία είδη ενότητας σειρών όρων.

Η εργασία μας δε μπορεί να υπεισέλθει στην περίπλοκη ανάλυση του Καντ και στη διερεύνηση του συγκεκριμένου τρόπου με τον οποίο καθεμιά από αυτές τις ιδέες οδηγεί τη σκέψη στη μελέτη των φαινομένων μέχρι τα όρια της δυνατής εμπειρίας. Θα περιοριστούμε σε ορισμένες επισημάνσεις σχετικές με την μάλλον έμμεση, αλλά *απαραίτητη* συμβολή τους στις γνωστικές διαδικασίες και κυρίως στην ανάπτυξη της επιστημονικής γνωστικής δραστηριότητας. Η κατανόηση της σημασίας αυτής της συμβολής θα μας επιτρέψει να εξηγήσουμε πώς έννοιες και αρχές που υπερβαίνουν το πεδίο της αίσθησης και κινδυνεύουν να μας παρασύρουν σε λανθασμένα συμπεράσματα, διαδραματίζουν ένα οιονεί υπερβατολογικό ρόλο. Η χρήση τους

¹⁶ Kant 1982, 175, AA 4: 361-2.

¹⁷ Kant 1999, A664-5/B693.

φαίνεται έτσι να ακολουθεί τις κεντρικές κατευθυντήριες γραμμές της κριτικής φιλοσοφίας.¹⁸

Σε κάθε περίπτωση, δεν θα μας απασχολήσουν η ιδέα της ψυχής ή μιας άυλης υπόστασης και της ενδεχόμενης συμβολής της στην ενοποίηση της μελέτης των νοητικών φαινομένων ούτε το ιδεώδες μιας ύψιστης Νόησης που αντιστοιχεί στο *ens realissimum* και που θα μπορούσε να παράσχει βαθύτερη στήριξη στην τελεολογική προσέγγιση της κοσμικής τάξης, ως πηγή μιας έσχατης ενότητας και ενός θεϊκού σχεδίου.¹⁹ Σ' αυτό το σημείο θα αρκεστούμε στη διαπίστωση πως η επιστημονική έρευνα του συνόλου των φαινομένων, τα οποία διέπονται από φυσικούς νόμους, απαιτεί την εφαρμογή της αρχής της συστηματικής ενότητας και των αρχών ή βοηθητικών γνωμών που συνάγονται από αυτήν και μπορούν να ονομαστούν «αρχές της ομοιογένειας, της εξειδίκευσης και της συνέχειας των μορφών».²⁰

IV. Οι υπερβατολογικές αρχές του Λόγου και το πρόβλημα της δυνατότητας παραγωγής τους

Εδώ καλούμαστε να εστιάσουμε την προσοχή μας στα κρίσιμα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στην εισαγωγική ενότητα αυτής της συζήτησης, σχετικά με το status, το κύρος και τη δικαιολόγηση της χρήσης των ιδεών και των αρχών του καθαρού Λόγου. Θα μπορούσε να θεωρηθεί πως σε αυτό το επίπεδο αναγνωρίζεται η σημασία της υιοθέτησής τους μόνο για μια υποθετική εφαρμογή. Οι ιδέες του σκεπτόμενου υποκειμένου, του κόσμου και του Θεού δε θα ήταν τότε τίποτα περισσότερο από πλασματικές κατασκευές του νου για ευρετική χρήση, οπότε και οι αρχές οι οποίες τις

¹⁸ Θα διαπιστώσουμε πως οι ιδέες που χαρακτηρίζονται στο κείμενο ως «υπερβατολογικές», με την παραδοσιακή έννοια εκείνου που πηγαίνει πέρα από τα όρια της εμπειρίας – εκείνου για το οποίο, μιλώντας αυστηρά, θα χρησιμοποιούσαμε τον όρο «υπερβατικό», επιτελούν μια *υπερβατολογική* λειτουργία με την τεχνική σημασία την οποία έχει πρώτος εισαγάγει ο Καντ μιλώντας για την έρευνα a priori συνθηκών (της εμπειρίας και της γνώσης). Δυστυχώς, ο Μιχαήλ Δημητρακόπουλος, όπως και ο Αναστάσιος Γιανναράς, χρησιμοποιεί στη μετάφρασή του τη λέξη «υπερβατικό» και για το “transzendental”, όπως και για το “transzendent”.

¹⁹ Η αναφορά στην τελεολογία υποδεικνύει και την εξέταση, σε ένα άλλο επίπεδο, της ανάλυσης των τελεολογικών κρίσεων στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*. Μια εκτενέστερη μελέτη θα απαιτούσε ακόμη την διερεύνηση της στενής αναλογίας, αφενός, ανάμεσα στον ρυθμιστικό ρόλο ιδεών και αρχών του Λόγου και στη λειτουργία των *αναστοχαστικών* κρίσεων, αφετέρου, ανάμεσα στη συστατική λειτουργία ορισμένων a priori εννοιών και αρχών και στην εμβέλεια των *καθοριστικών* κρίσεων.

²⁰ Kant 1999, A657-8/B85-6.

συνοδεύουν δε θα είχαν παρά μόνο εργαλειακή αξία για την επέκταση των γνωσιακών μας δραστηριοτήτων. Ωστόσο, δεν αργούμε να συνειδητοποιήσουμε τον αναγκαίο και απαράκαμπτο χαρακτήρα τους.

Είναι βέβαια γεγονός πως ο Καντ επιμένει σαφώς στον ρυθμιστικό και μη συστατικό ρόλο αυτών των ιδεών και δε διστάζει να μιλήσει για «υποθετική χρήση του λόγου» που δεν επιτρέπει «να συνάγεται η αλήθεια του γενικού κανόνα που έχει γίνει δεκτός ως υποθεση».²¹ Εισάγει έτσι τη έκφραση «ως εάν»²² και αναφέρεται σε «ευρετικές» έννοιες που χρησιμεύουν για να εξηγηθεί η αποδοχή της ύπαρξης μιας ύψιστης Νόησης, ως πρώτης αιτίας δημιουργίας των «πραγμάτων του κόσμου»:

... Και τότε π.χ. λέγεται ότι τα πράγματα του κόσμου πρέπει να θεωρούνται έτσι, ως εάν να αντλούσαν την ύπαρξή τους από μian υπέρτατη Νόηση. Κατ'αυτόν τον τρόπο, η ιδέα είναι κατ'ουσίαν μια ευρετική μόνο και όχι αποδεικτική έννοια και υποδηλώνει όχι πως έχει συσταθεί ένα αντικείμενο, αλλά πως εμείς, υπό την καθοδήγησή της, οφείλουμε να ζητούμε την ιδιοσυστασία και σύνδεση των αντικειμένων της εμπειρίας εν γένει.²³

Εν τούτοις, καθίσταται σαφές πως, τουλάχιστον κατά την επιστημονική έρευνα του κόσμου των φαινομένων, δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με την επιλογή μεταξύ ενός φάσματος λιγότερο ή περισσότερο «οικονομικών» επιλογών ή ευρετικών εννοιών τις οποίες υιοθετούμε για να «γλυτώσουμε τον εαυτό μας όσο το δυνατόν περισσότερο κόπο».²⁴ Οι αρχές της συστηματικής ενότητας *επιτάσσονται* από τον Λόγο ως αναγκαίες για την κατανόηση της φύσης:

... Ο Λόγος εδώ δεν απαιτεί αλλά επιτάσσει, αν και χωρίς να μπορεί να προσδιορίσει τα όρια αυτής της ενότητας... Τέτοιου είδους έννοιες του Λόγου δεν αντλούνται από τη φύση, αλλά αντίθετα, μάλλον ρωτάμε τη φύση σύμφωνα με αυτές τις ιδέες και θεωρούμε τη γνώση μας ελαττωματική στο βαθμό που δεν αντιστοιχεί ακριβώς προς αυτές.²⁵

Οπωσδήποτε, όταν εξετάζουμε τον ρυθμιστικό ρόλο των επίμαχων καθαρών εννοιών και των αρχών που τις εφαρμόζουν, χρειάζεται να θυμόμαστε τη διάκριση ανάμεσα σε αντικειμενική εγκυρότητα και πραγματικότητα, έτσι ώστε να μπορούμε

²¹ Kant 1999, A647/B675.

²² Kant 1999, A671-3/B700-1. Η έννοια του «ως εάν» (als ob) εμπνέει την ερμηνεία και την όλη φιλοσοφική θεώρηση του Hans Vaihinger, όπως αναπτύσσεται στο έργο του *Die Philosophie des Als Ob* (1986). Αντίθετα με την ανάγνωση του Vaihinger, πιστεύω πως οι θέσεις του Καντ είναι ισχυρότερες και δε μπορούν να εξομοιωθούν με πραγματιστικές και εργαλειοκρατικές αντιλήψεις. Βλ. και Neiman 1994, 112.

²³ Kant 1999, A 671/B699.

²⁴ Kant 1999, A 653/B681.

²⁵ Kant 1999, A653/B681, A645-6/B673-4.

να αποφεύγουμε κάθε εσφαλμένη υποστασιοποίηση. Ωστόσο, πρέπει να προσέξουμε πως ο Καντ καταφεύγει στην έννοια της *πραγματικότητας* για να περιγράψει τη διαδικασία που συνδέει την εμπειρική χρήση της διάνοιας με την πλήρη ενότητα του Λόγου.

... Επειδή τώρα κάθε θεμελιώδης αρχή που καθορίζει *a priori* στη διάνοια τη συνολική ενότητα της χρήσεώς της ισχύει επίσης, αν και έμμεσα, και για το αντικείμενο της εμπειρίας: έτσι οι θεμελιώδεις αρχές του καθαρού Λόγου θα έχουν επίσης *αντικειμενική πραγματικότητα* όσον αφορά στο τελευταίο, ωστόσο όχι για να προσδιορίσουν κάτι σε αυτό, αλλά για να υποδηλώσουν μόνο τη διαδικασία σύμφωνα με την οποία η εμπειρική και προσδιορισμένη χρήση της διάνοιας μπορεί να αποβεί παντελώς σύμφωνη με τον εαυτό της τον ίδιο... με το να οδηγείται όσο είναι δυνατόν σε συνεκτικό δεσμό με την αρχή της συνολικής ενότητας και να παράγεται από αυτήν.²⁶

Το επιστημικό status αυτών των αρχών, όσο απροσδιόριστη ή έμμεση και να είναι η εφαρμογή τους μέσα στον κόσμο της εμπειρίας, παρουσιάζεται ως *συνθετικό a priori* εφόσον αναγνωρίζουμε και τον υπερβατολογικό τους ρόλο. Σύμφωνα με τον Καντ,

... φαίνονται να είναι υπερβατολογικές και μολονότι περιέχουν απλές ιδέες για την τήρηση της εμπειρικής χρήσεως του Λόγου, ιδέες τις οποίες η τελευταία μόνο ασυμπτωτικά, τρόπον τινά, απλώς δηλαδή κατά προσέγγιση μπορεί να ακολουθήσει, χωρίς ποτέ να τις φθάνει, έχουν, παρά ταύτα, ως συνθετικές προτάσεις *a priori*, *αντικειμενικό* αλλ' *ακαθόριστο* κύρος και χρησιμεύουν ως κανών δυνατής εμπειρίας.²⁷

Εκ πρώτης όψεως, είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε πως η ευρετική τους χρήση δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί από κάποια υπερβατολογική παραγωγή:

... Ως ευρετικές θεμελιώδεις αρχές χρησιμοποιούνται πραγματικά με επιτυχία και στην επεξεργασία της ίδιας της εμπειρίας, χωρίς ωστόσο να μπορεί κανείς να επιτελέσει μια υπερβατολογική παραγωγή τους, πράγμα που όπως αποδείχθηκε παραπάνω είναι αναφορικά προς τις ιδέες παντοτινά αδύνατο.²⁸

Παρ' όλα αυτά, ο Καντ επισημαίνει την αναγκαία λειτουργία των ιδεών και των αρχών του Λόγου για τη δυνατότητα εφαρμογής κριτηρίων αλήθειας στο πεδίο του

²⁶ Kant 1999, A665-6/B693-4 [δική μου υπογράμμιση]. Αλλά πρβλ. και A650/B678 («...η ιδέα μιας θεμελιώδους δυνάμεως εν γένει δεν είναι προσδιορισμένη μόνο ως πρόβλημα για την υποθετική χρήση, αλλά προσχηματίζεται πως έχει αντικειμενική πραγματικότητα δια της οποίας απαιτείται η συστηματική ενότητα των διαφόρων δυνάμεων μιας ουσίας και εγκαθιδρύεται μια αποδεικτική αρχή του Λόγου».)

²⁷ Kant 1999, A663/B691 [δική μου υπογράμμιση]. Η αρχή A2 η οποία βεβαιώνει τη διαθεσιμότητα όλης της σειράς των όρων από τους οποίους εξαρτάται κάθε τι που υπόκειται σε όρους, χαρακτηρίζεται επίσης ως *συνθετική a priori*. (A308/B365)

²⁸ Kant 1999, A663-4/B691-2.

αισθητού. Αυτό δείχνει πως μάλλον δε θάπρεπε να τις θεωρήσουμε ως απλές μεθοδολογικές υποθέσεις ή ως πλάσματα του νου για ευρετική χρήση, αλλά και πώς ίσως είμαστε σε θέση να παράσχουμε μια υπερβατολογική παραγωγή, έστω ασθενέστερη από εκείνη που μπορούμε να επιχειρήσουμε για τις έννοιες της διάνοιας. Χωρίς τις συγκεκριμένες ιδέες και αρχές η ίδια η εμπειρία θα ήταν τελικά ακατανόητη. Με άλλα λόγια,

...όλες οι δυνατές γνώσεις της διάνοιας (συμπεριλαμβανομένων των εμπειρικών έχουν ενότητα του Λόγου και υπόκεινται σε κοινές αρχές, από τις οποίες ανεξαρτήτως της διαφορότητάς τους, μπορούν να παραχθούν: τούτο θα ήταν μια υπερβατολογική θεμελιώδης αρχή του Λόγου, η οποία θα καθιστούσε τη συστηματική ενότητα όχι απλώς υποκειμενικά και λογικά αναγκαία ως μέθοδο, αλλά *αντικειμενικά αναγκαία*.²⁹

Είναι γεγονός, πως εφόσον δεν μπορούμε να συναγάγουμε τη συστηματική ενότητα που υπαγορεύουν οι αρχές και οι κανόνες από την ενδεχομενική υφή του φυσικού κόσμου, συνειδητοποιούμε πως,

... ο νόμος του Λόγου που απαιτεί να ζητούμε την ενότητα αυτή είναι *αναγκαίος*, επειδή χωρίς το νόμο αυτό δεν θα είχαμε κανένα απολύτως Λόγο, χωρίς τούτον όμως κανένα επαρκές χαρακτηριστικό γνώρισμα [κριτήριο] εμπειρικής αλήθειας, και άρα γι'αυτό είμαστε υποχρεωμένοι να προ-υποθέτουμε τη συστηματική ενότητα της φύσεως ως πέρα για πέρα *αντικειμενικά έγκυρη και αναγκαία*.³⁰

Πρόκειται λοιπόν για μια υπερβατολογική προϋπόθεση,

... κρυμμένη κατά αξιοθαύμαστο τρόπο μέσα στις θεμελιώδεις αρχές των φιλοσόφων, όσο κι αν αυτοί δεν [την] έχουν αναγνωρίσει πάντοτε εκεί μέσα ή δεν το έχουν ομολογήσει στους ίδιους τους εαυτούς τους.³¹

Σε τελική ανάλυση, και παρά τις επανειλημμένες καταγγελίες των αθέμιτων γνωσιακών επιδιώξεων του καθαρού Λόγου, ο Καντ φαίνεται να καταλήγει σε ένα υπερβατολογικό επιχείρημα για να υποστηρίξει τη δυνατότητα κάποιας μορφής παραγωγής των ιδεών:

²⁹ Kant 1999, A648/B676 [δική μου υπογράμμιση].

³⁰ Kant 1999, A651/B679 [δική μου υπογράμμιση].

³¹ Στο ίδιο. Όπως παρατηρεί ο Henry Allison, ο υπερβατολογικός χαρακτήρας δεν αποδίδεται αποκλειστικά σε ιδέες ή αρχές με συστατική λειτουργία (2004, 434 κεξ.). Πρβλ. και Banham (2010, 11-2). Σύμφωνα με την διάκριση την οποία εισηγείται ο Banham στην ανάλυσή του, παρόλο που οι ιδέες του Λόγου μας παρέχουν έννοιες οι οποίες είναι «ευρετικά πλάσματα της φαντασίας», οι αρχές που τις εφαρμόζουν δεν είναι απλά πλάσματα της φαντασίας. Επιτελούν ένα αναγκαίο έργο που είμαστε δικαιολογημένοι να αναγνωρίζουμε ως υπερβατολογικό, εφόσον προσφέρουν ένα *κριτήριο* για τη χρήση των εμπειρικών εννοιών – «μια αναγκαία συνθήκη της εμπειρίας αλλά χωρίς συστατική λειτουργία».

...Οι ιδέες του καθαρού Λόγου δεν επιτρέπουν βέβαια καμμία παραγωγή του είδους εκείνου όπως οι Κατηγορίες· αλλά εάν οφείλουν να έχουν στο ελάχιστο κάποιο, έστω και απροσδιόριστο μόνο, αντικειμενικό κύρος και να μην παριστούν απλώς κενά όντα της νοήσεως (*entia rationis ratiocinantis*), τότε πρέπει να είναι *ολωσδιόλου δυνατή* μια παραγωγή τους, ακόμη και αν προϋποθέσουμε ότι αυτή θα απείχε κατά πολύ από εκείνη που μπορεί κανείς να επιχειρήσει για τις Κατηγορίες.³²

V. Η τελείωση της ηθικής διάστασης – Ο ρόλος των ρυθμιστικών ιδεών στο πεδίο του πρακτικού Λόγου

Μόλις μεταφερόμαστε στη διάσταση του πρακτικού Λόγου δεν αργούμε να κατανοήσουμε πως οι ρυθμιστικές ιδέες μπορούν να επιτελέσουν και συστατική λειτουργία, κάτι που φαίνεται να εγκαθιδρύει την πραγματικότητά τους σε ένα διαφορετικό πεδίο από εκείνο των θεωρητικών ερευνών του κόσμου των φαινομένων. Εδώ, η σημασία τους καταδεικνύεται από την συνειδητοποίηση των διαφερόντων του πρακτικού Λόγου. Γι' αυτό, παρόλο που μια διεξοδική μελέτη των σχετικών κειμένων θα μας οδηγούσε πέρα από τα όρια αυτής της εργασίας, δεν μπορούμε να αναζητήσουμε τις προσδοκώμενες απαντήσεις στα αφετηριακά μας ερωτήματα, χωρίς να εξετάσουμε και στον ρόλο των ιδεών του Λόγου για τον ηθικό προσανατολισμό της σκέψης και της πράξης.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα των υπερβατικών εννοιών που προσεγγίζονται μέσα από την προοπτική του πράττειν είναι κυρίως η σχέση τους με τη θέληση.³³ Η θέληση αποσκοπεί τελικά στην πραγμάτωση του *ύψιστου αγαθού* το οποίο συνοψίζει την μη υποκειμένη σε όρους ολότητα των αντικειμένων του πρακτικού καθαρού Λόγου. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι πως,

...ο πρακτικός Λόγος δεν έχει να κάμει με αντικείμενα για να τα γνωρίσει, αλλά με τη δική του ικανότητα να πραγματοποιήσει τα αντικείμενα εκείνα (σύμφωνα με τη γνώση του γι' αυτά), δηλαδή με τη *θέληση*, που είναι μια αιτιότητα, εφ' όσον ο Λόγος περιέχει τον καθοριστικό Λόγο της.³⁴

Πράγματι, εφόσον ο σεβασμός για τον ηθικό νόμο διασφαλίζει την ορθότητα της πράξης, η απροϋπόθετη ιδέα στην οποία αποβλέπει η θέληση συνίσταται στην

³² Kant 1999, A669-70/B697-8 [δική μου υπογράμμιση].

³³ Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο «θέληση» για την απόδοση της Wille, ακολουθώντας τη μετάφραση του Κώστα Ανδρουλιδάκη στο Kant 2004.

³⁴ Kant 2004, 133, AA 5: 89.

ύψιστη τελείωση που θα έπρεπε να επιδιωχθεί. Πρόκειται για την αναζήτηση της «αναγκαίας συνάφειας μεταξύ της ηθικότητας και της αντίστοιχης με αυτήν ευδαιμονία ενός όντος που ανήκει στον κόσμο ως μέρος του...», ακόμη και αν το έλλογο αυτό ον δεν «μπορεί να είναι μέσω της θελήσεώς του αιτία της [ίδιας της] φύσης... και να την κάμει με δικές του δυνάμεις, όσον αφορά στην ευδαιμονία του, πλήρως σύμφωνη με τις πρακτικές του αρχές».³⁵ Σ' αυτό το σημείο χρειάζεται να επικαλεστούμε *αιτήματα* του πρακτικού Λόγου,³⁶ τα οποία παραπέμπουν τελικά σε μια πραγματικότητα και ιδεών του θεωρητικού Λόγου, η οποία φαίνεται να προϋποτίθεται από τη δυνατότητα επίτευξης του ύψιστου αγαθού. Έτσι, στρεφόμαστε σε μια πρακτική επέκταση των καθαρών γνώσεων για το περιεχόμενο εννοιών που είναι θεωρητικά *προβληματικές*, αν και νοητές και κατανοήσιμες, δηλαδή της νοούμενης αιτιότητας της ελευθερίας, της αθανασίας της ψυχής και της ύπαρξης του Θεού. Αυτές είναι έννοιες οι οποίες,

.... τώρα αναγνωρίζονται βεβαιωτικώς ως έννοιες στις οποίες αντιστοιχούν πράγματι αντικείμενα, επειδή ο πρακτικός Λόγος χρειάζεται αναποφεύκτως την ύπαρξή τους για τη δυνατότητα του δικού του, και μάλιστα πρακτικώς *απολύτως αναγκαίου*, αντικειμένου του ύψιστου αγαθού, και επειδή έτσι ο θεωρητικός Λόγος νομιμοποιείται να τις προϋποθέσει.³⁷

Η αντικειμενική πραγματικότητα των ιδεών, την ύπαρξη των οποίων δεν μπορούσε να στηρίξει η στόχευση στο απόλυτο που εμπνέει την διαλεκτική του θεωρητικού Λόγου, συγκεκριμενοποιείται χάρη στα αιτήματα του πρακτικού Λόγου. Μάλιστα, μπορούμε να πούμε πως κατ' αυτόν τον τρόπο η ρυθμιστική τους λειτουργία μετατρέπεται σε συστατική. Παρόλο που οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τον «αναπόδεικτο»³⁸ χαρακτήρα τους, η υπερβατολογική επιχειρηματολογία που

³⁵ Kant 2004, 183, AA 5: 124. Για τις θεολογικές προεκτάσεις και υποδηλώσεις της αναζήτησης αυτού του αγαθού και μετά το τέλος της επίγειας ζωής, πρβλ. και τις αναλύσεις στη *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, (Kant 2007, 20-2, AA 6: 4-6 και *σποράδην*, αλλά και τη συζήτησή μας παρακάτω.

³⁶ «... με τον οποίο όρο εννοώ μια θεωρητική πρόταση [Satz], εντούτοις ως τέτοια μη αποδείξιμη, εφ' όσον συναρτάται αναποσπαστως με έναν a priori πρακτικό νόμο που ισχύει απολύτως». (Kant 2004, 180, AA 5: 122).

³⁷ Kant 2004, 196, AA 5: 134 [δική μου υπογράμμιση]. Πρβλ. και Βιρβιδάκης 2021, 68-70.

³⁸ Kant 2013, 283, AA 5: 342, όπου επισημαίνεται μια ενδιαφερόμενη αναλογία ανάμεσα στις αισθητικές ιδέες και τις ιδέες του Λόγου : «Μια αισθητική Ιδέα δεν μπορεί να γίνει γνώση, διότι είναι μια εποπτεία (της φαντασίας), για την οποία ουδέποτε μπορεί να βρεθεί μια κατάλληλη έννοια. Μια Ιδέα του Λόγου δεν μπορεί να γίνει ποτέ γνώση, επειδή περιέχει μια έννοια του υπεραισθητού, για την οποία ουδέποτε μπορεί να δοθεί μια κατάλληλη εποπτεία. Πιστεύω δε ότι μπορούμε να ονομάσουμε την αισθητική Ιδέα μια μη επιδεκτική εκθέσεως παράσταση της φαντασίας, ενώ την Ιδέα του Λόγου μια *αναπόδεικτη* έννοια του Λόγου» [δική μου υπογράμμιση].

αναπτύσσεται στη δεύτερη *Κριτική* φαίνεται να έχει επαρκή λογική ισχύ για να θεμελιώσει την αναγκαιότητά τους στο πεδίο της ηθικής:

...Εδώ γίνονται *έμμονες* και *συστατικές* [konstitutiv], αφού είναι λόγοι [αρχές] της δυνατότητας να πραγματοποιήσουμε το αναγκαίο αντικείμενο του καθαρού Λόγου [το ύψιστο αγαθό], καθώς χωρίς αυτό είναι *υπερβατικές* και απλώς *ρυθμιστικές* αρχές του θεωρητικού Λόγου.³⁹

Οι επιταγές του ηθικού νόμου μας διδάσκουν πως οι ιδέες υπό εξέταση «έχουν αντικείμενα». Ο Λόγος πρέπει λοιπόν να παραδεχτεί πως,

... μέσω των πρακτικών αιτημάτων ασφαλώς και δόθηκαν αντικείμενα στις Ιδέες εκείνες, καθώς μια απλώς προβληματική σκέψη απέκτησε έτσι για πρώτη φορά αντικειμενική πραγματικότητα...ότι υπάρχουν *τέτοια αντικείμενα*, χωρίς όμως να μπορεί να τα προσδιορίζει περισσότερο, άρα ούτε να διευρύνει ο ίδιος τη γνώση τούτη των αντικειμένων (η οποία του δόθηκε τώρα πια για πρακτικούς λόγους αλλά και μόνο για πρακτική χρήση): ώστε την επέκταση τούτη να την οφείλει ο καθαρός θεωρητικός Λόγος για τον οποίο όλες εκείνες οι Ιδέες είναι υπερβατικές και χωρίς αντικείμενο, μόνο στην καθαρή πρακτική του ικανότητα.⁴⁰

Σε αυτό το πλαίσιο αξίζει να σημειωθεί πως οι υπερβατικές ιδέες, με το περιεχόμενο που ενδιαφέρει τον πρακτικό Λόγο, συνοδεύονται, συμπληρώνονται και προσδιορίζονται από *ιδεώδη*, αναγκαία για τον ηθικό βίο. Ο Καντ αναφέρεται σ'αυτά στη «Διαλεκτική» της πρώτης *Κριτικής*, όπου εστιάζει την προσοχή του στα σφάλματα του Πλάτωνα: αντί να τα υποστασιοποιήσει να τους αποδώσει θεϊκή προέλευση και τη δύναμη δημιουργικών αρχετύπων, θα όφειλε απλώς να προσέξει πως «υπόκεινται ως βάση στη δυνατότητα της τελειότητας ορισμένων πράξεων».⁴¹

Ο Καντ αναφέρεται στο ιδεώδες του σοφού των Στωικών, ως του ανθρώπου «που υπάρχει μόνο στη σκέψη, ο οποίος όμως αντιστοιχεί πλήρως στην ιδέα της σοφίας». Τονίζει τον αναγκαίο πρακτικό ρόλο ενός τέτοιου προτύπου κατά την αναζήτηση της τελειότητας:

... Τα ιδεώδη αυτά, μολονότι δεν θα μπορούσε κανείς να τους αποδώσει αντικειμενική πραγματικότητα (ύπαρξη) δεν πρέπει, ωστόσο, να τα θεωρήσει γι'αυτό το λόγο απλά αποκυήματα της φαντασίας, αλλά προσφέρουν ένα απαραίτητο *κανονιστικό μέτρο* [Richtmass] στον Λόγο, ο οποίος έχει ανάγκη την έννοια αυτού που είναι εντελώς τέλειο στο είδος του, για να εκτιμήσει και να μετρήσει σύμφωνα μ'αυτό τον βαθμό και τις ελλείψεις του ατελούς... Έτσι έχει το πράγμα σχετικά με το ιδεώδες του Λόγου, το οποίο πρέπει πάντα

³⁹ Kant 2004, 197, AA 5, 135.

⁴⁰ Στο ίδιο.

⁴¹ Kant 1999, A568-9/B596-7.

να στηρίζεται σε καθορισμένες έννοιες και να χρησιμεύει ως κανόνας και πρότυπο, είτε της πράξης είτε της κριτικής αποτίμησης.⁴²

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας αυτού του *κανονιστικού μέτρου* αναδεικνύεται λεπτομερέστερα μέσα από τη συζήτηση του αιτήματος της ύπαρξης του Θεού στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, όπου η αυστηρότητα της χριστιανικής διδασκαλίας για την επιδίωξη του ύψιστου Αγαθού συγκρίνεται με τα ιδεώδη των Στωικών και τα πρότυπα των αρετών άλλων Ελλήνων φιλοσόφων. Έτσι, επιστρέφουμε στη γενικότερη θεώρηση των ηθικών ιδεών, όποια και να είναι η υπερβατολογική τους λειτουργία για την ορθοπραξία, ρυθμιστική ή και συστατική, καθώς και η συμβολή τους στην πραγμάτωση της τελειότητας, στο βαθμό που αυτή νοείται ως δυνατή:

... Εάν με τον όρο *Ιδέα* εννοώ μια τελειότητα, στην οποία δεν μπορεί να είναι αντίστοιχο κανένα δεδομένο της εμπειρίας, όμως οι ηθικές Ιδέες δεν είναι για τούτο κάτι υπερβατικό (*Überschwengliches*), δηλαδή κάτι του οποίου δεν θα μπορούσαμε ούτε καν να προσδιορίσουμε επακριβώς την έννοια, ή για το οποίο είναι αβέβαιο αν του αντιστοιχεί διόλου ένα αντικείμενο, όπως είναι οι Ιδέες του θεωρητικού Λόγου, αλλά λειτουργούν ως απαραίτητος κανόνας (*Richtschnur*) της ηθικής συμπεριφοράς και συγχρόνως ως *μέτρο σύγκρισης*.⁴³

Ωστόσο, οι ιδέες του Λόγου που καθοδηγούν την πράξη, τις οποίες ο Καντ επικαλείται ως *κανόνες*, ως *πρότυπα* τελειότητας και ως *ιδεατά μέτρα σύγκρισης* δεν εφαρμόζονται μόνο στην ατομική ηθική εξέλιξη ενός δρώντος υποκειμένου. Αφορούν επίσης σε κοινωνίες προσώπων, οι σχέσεις των οποίων διαμορφώνονται μέσω νομικών και πολιτικών θεσμών. Και η πρόοδος αυτών των κοινωνιών θα μπορούσε να αξιολογηθεί από κοσμοπολιτική σκοπιά.

Πράγματι, ο Καντ ξεκινά από την πλατωνική *Πολιτεία*, όπου το απρόσιτο ιδεώδες του Αγαθού, το οποίο φαίνεται να παρουσιάζεται ως συνθήκη δυνατότητας της αναζήτησης της ηθικής τελειότητας, προσλαμβάνει πολιτική σημασία. Σύμφωνα με την προσέγγισή του, παρόλο που δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε στην πράξη τα

⁴² Kant 1999, A569-70/B597-8 [δική μου υπογράμμιση].

⁴³ Kant 2004, 187 σημ., AA 5: 127 σημ. Πρβλ. τους όρους που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* για την περιγραφή του ρόλου του «σπουδαίου» / «φρονίμου», ο οποίος παρουσιάζεται να κρίνει ορθώς «ως κανών και μέτρον» του πρακτέου σε κάθε περίπτωση (1970, 1113^a33). Βέβαια, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο Καντ έχει στο νου του κυρίως τον Πλάτωνα. Όσον αφορά τη χριστιανική αντίληψη του ύψιστου Αγαθού, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό κατ' αρχήν ταυτίζεται με τον ίδιο τον Θεό ή ενσαρκώνεται από Αυτόν (γι' αυτό και θα μπορούσε να γραφεί η λέξη και με κεφαλαίο «Α»), αλλά εδώ μας απασχολεί η έννοια του ύψιστου αγαθού στο οποίο μπορεί να αποβλέπει ο άνθρωπος ως ηθικό υποκείμενο.

πρότυπα της *Καλλιπόλεως* και των βασιλέων-φιλοσόφων, οι οποίοι διαθέτουν την ικανότητα μεταφυσικής γνώσης υπερβατικών ιδεών, δε θα έπρεπε να απορρίψουμε τη σκέψη που τα στηρίζει και «να την παραμερίζει ως άχρηστη με το πολύ άθλιο και επιζήμιο πρόσχημα της μη εφαρμοσιμότητάς τους».⁴⁴

Παρακολουθώντας «πιο επίμονα τη σκέψη αυτή και με νέες προσπάθειες» ο κριτικός φιλόσοφος μπορεί να τη χρησιμοποιήσει, επανερμηνεύοντάς την στο νεωτερικό πλαίσιο, για να καταδείξει την αναγκαιότητα ενός πολύ διαφορετικού προτύπου πολιτικής οργάνωσης, ως κανονιστικού μέτρου:

... Ένα σύνταγμα που αποβλέπει στη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία ανάμεσα στους ανθρώπους σύμφωνα με νόμους που συντελούν ώστε η ελευθερία του ενός να συνυπάρχει με την ελευθερία των άλλων (όχι στη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία, αφού αυτή θα ακολουθήσει ως συνέπεια από μόνη της), αποτελεί τουλάχιστον μια *αναγκαία ιδέα*, την οποία κανείς πρέπει να θέτει ως βάση όχι μονάχα στο πρώτο στάδιο μιας πολιτείας, αλλά και σε όλους τους νόμους... Αν και αυτό δεν μπορεί ποτέ βέβαια να καταστεί δυνατό, εν τούτοις η ιδέα εκείνη είναι πολύ ορθή, που αυτό το μέγιστο (maximum) το υψώνει σε αρχέτυπο, ώστε σύμφωνα με αυτό να φέρει ολοένα και πιο κοντά στη μέγιστη δυνατή τελειότητα το έννομο πολιτικό σύστημα των ανθρώπων.⁴⁵

Ακόμη και η ιδέα του πρωταρχικού *κοινωνικού συμβολαίου* «όπου θεμελιώνεται μια πολιτεία, δηλαδή ένα πέρα ως πέρα πολίτευμα δικαίου μεταξύ ανθρώπων και συγκροτείται μια κοινότητα, χωρίς αναφορά σε κάποιο ιστορικό γεγονός», θα έπρεπε να θεωρηθεί

... ως μια απλή ιδέα του Λόγου, που έχει όμως την αδιαμφισβήτητη (πρακτική) πραγματικότητά της· δηλαδή να υποχρεώνει κάθε νομοθέτη να θέτει τους νόμους του έτσι σα να μπορούν να έχουν πηγάσει από την ενωμένη βούληση ενός ολόκληρου λαού, και κάθε υπήκοο, ενόσω θέλει να είναι πολίτης, έτσι να τους βλέπει σα να έχει συμφωνήσει με τους άλλους σε μια τέτοια βούληση.⁴⁶

Η *πρακτική πραγματικότητα* η οποία αποδίδεται σε αυτές τις ιδέες θεμελιώνεται στη σύλληψη ενός ηθικού «βασιλείου των σκοπών», ερμηνευόμενου ως ενός νομικο-πολιτικού ιδεώδους που θα ενσάρκωνε το ύψιστο Αγαθό στο κοινωνικό επίπεδο και

⁴⁴ Kant 1999, A316/B373.

⁴⁵ Kant 1999, A316-7/B 373-4.

⁴⁶ «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: Τούτο είναι σωστό στη θεωρία, αλλά στην πράξη δεν ισχύει» (1793), στο Kant 1970, 138-9, AA 8: 297.

που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως κανονιστικό μέτρο της προόδου μέσα στην ανθρώπινη ιστορία.⁴⁷

Σύμφωνα με την διατύπωση με την οποία περιγράφεται αυτό το κανονιστικό μέτρο στο *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*,

...κάθε είδος ελλόγων όντων προορίζεται αντικειμενικά, κατά την Ιδέα του Λόγου, για ένα κοινό σκοπό, δηλαδή την προαγωγή του ύψιστου αγαθού ως κοινού αγαθού. Επειδή όμως το ύψιστο ηθικό αγαθό δεν επιτυγχάνεται με μόνη την προσπάθεια του επιμέρους προσώπου για την δική του ηθική τελειότητα,.. απαιτεί μια ένωση προσώπων σε ένα Όλον για τον σκοπό αυτόν σε ένα σύστημα καλοπροαίρετων ανθρώπων, στο οποίο και με την ενότητα του οποίου και μόνο μπορεί να πραγματοποιηθεί.⁴⁸

Διαπιστώνουμε πως «η Ιδέα ενός τέτοιου Όλου, ως μιας καθολικής δημοκρατίας σύμφωνα με νόμους της αρετής», η οποία «είναι μια Ιδέα τελείως διαφορετική από όλους τους ηθικούς νόμους», μας στρέφει σε θρησκευτική κατεύθυνση. Παράπεμπει στο αίτημα της ύπαρξης του Θεού, ως συνθήκης δυνατότητας της πραγμάτωσής της. Το καθήκον να προσηλώνομαστε στο σκοπό που υποδεικνύει,

... θα απαιτεί την προϋπόθεση μιας άλλης Ιδέας, δηλαδή εκείνη ενός υψηλότερου ηθικού όντος, μέσω της γενικής διευθέτησης του οποίου συνενώνονται οι αφ'εαυτών ανεπαρκείς δυνάμεις των ατόμων σε ένα κοινό αποτέλεσμα.⁴⁹

⁴⁷ Σύμφωνα με την ανάλυση της Pauline Kleingerld, ο Καντ, στο δοκίμιό του «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό», «..παρουσιάζει μια φιλοσοφία της ιστορίας υπό την έννοια ενός συστηματικού στοχασμού πάνω στην ιστορία ως όλον, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζει πως γνωρίζει την κατεύθυνσή της ή τους εσωτερικούς μηχανισμούς της και με την αυτοσυνειδησία του εποικοδομητικού ρόλου ενός φιλοσοφικού υποκειμένου που αναπτύσσει ένα πλαίσιο ερμηνείας. Η θεώρηση του Καντ επιτρέπει να εισαγάγουμε “ιδέες” μιας καθολικής ανθρώπινης ιστορίας που έχουν μεγάλη εμβέλεια, αλλά είναι μετριοπαθείς και φαλλιμπιστικές όσον αφορά στο επιστημικό τους status». Μπορούμε έτσι να προσεγγίσουμε την ιστορία σα να διακρίναμε σε αυτήν πρόοδο. Πρόκειται για μια αντίληψη της ιστορίας η οποία επιτρέπει να εισαγάγουμε «μια ρυθμιστική ιδέα εγγενώς φαλλιμπιστική κατά την εφαρμογή της στην εμπειρία». (Kleingeld 2008, 528). Εδώ βέβαια δε μπορούμε να επεκταθούμε στο ζήτημα της ερμηνείας και της εφαρμογής των ηθικών ιδεών στο πλαίσιο της καντιανής φιλοσοφίας της ιστορίας

⁴⁸ Kant 2007, 181-2, AA 6: 97-8.

⁴⁹ Kant 2007, 182, AA 6: 98. Για τη σχέση μεταξύ ηθικής και θρησκείας και τις διασυνδέσεις των σχετικών ιδεών του πρακτικού Λόγου, βλ. παραπάνω σημ. 35, 37 και 43 και Βιρβιδάκης 2021. Σχετικά με τη δυνατότητα πραγμάτωσης του ύψιστου αγαθού μέσα στην ιστορία, πρβλ. και την μεταφυσική ερμηνεία της «εγγύησης» της αιώνιας ειρήνης (Kant 2006, AA 8: 360-68, 87-102) από τον Wolfgang Ertl 2020.

VI. Καντιανός πλατωνισμός ή πλατωνικός καντιανισμός;

Σ' αυτό το σημείο μπορούμε να επιστρέψουμε στα αφετηριακά μας ερωτήματα και να προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε ορισμένες πρώτες απαντήσεις στη βάση της ερμηνευτικής μας θεώρησης και με αναφορά στα κείμενα που εξετάσαμε.

Εφόσον ο πλατωνισμός ερμηνεύεται ως ένας καθαρόαιμος ρεαλισμός, ο οποίος υποστηρίζει την ύπαρξη οντοτήτων ή ιδιοτήτων ανεξάρτητων από το νου του υποκειμένου, ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός παρουσιάζεται σαφώς ως μια μορφή αντιρεαλισμού. Ωστόσο, τα πράγματα διαφέρουν αν αναγνωρίζουμε ασθενέστερες μορφές πλατωνισμού που δε μας δεσμεύουν στην υιοθέτηση του αρχικού μοντέλου των πλατωνικών ιδεών ή παρόμοιων προτύπων. Σε αυτή την περίπτωση, δεχόμαστε τη δυνατότητα «ενδιάμεσων» τοποθετήσεων όσον αφορά το μεταφυσικό status των επίμαχων οντοτήτων ή ιδιοτήτων, όπως, για παράδειγμα, εκείνων που αναδεικνύουν την ύπαρξη ιδεατών νοητικών περιεχομένων μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση. Αν ο ρεαλισμός συνεπάγεται κάποια *ανακάλυψη* και ο αντιρεαλισμός μια *επινόηση*, *δημιουργία* ή *κατασκευή*, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε την καντιανή θεώρηση ως μια περίτεχνη σύνθεση κατασκευασιοκρατίας και μετριοπαθούς ρεαλισμού.⁵⁰

Εδώ θα χρειαζόταν βέβαια προσεκτική ανάλυση των αποχρώσεων των εννοιών ανεξαρτησίας που θα επικαλεστούμε για να αποσαφηνίσουμε την προτεινόμενη υβριδική αντίληψη των ιδεών. Θα μπορούσαμε να επεξεργαστούμε την έννοια μιας *μερικής* ανεξαρτησίας η οποία δεν παραπέμπει σε ενεργεία ύπαρξη φυσικών αντικειμένων, αλλά στο διαφορετικό τρόπο ύπαρξης ιδιοτήτων και δομών οι οποίες *υφίστανται* δυνάμει και πραγματώνονται μέσω του στοχασμού ή της πράξης.⁵¹

⁵⁰ Υπάρχουν διάφορες παραλλαγές ενός μετριοπαθούς ή ασθενούς ρασιοναλιστικού ρεαλισμού αυτού του είδους, στη φιλοσοφία των μαθηματικών και της επιστήμης, αλλά και στη μεταηθική, σύμφωνα με τις οποίες ορισμένες αφηρημένες οντότητες, ιδιότητες και σχέσεις, μπορεί *υπό μίαν έννοια* και *σε κάποιο βαθμό* να εξαρτώνται από μας, ενώ *υπό μίαν άλλη* να διαθέτουν οντολογική ανεξαρτησία, να αποτελούν αντικείμενα και ανακάλυψης και κατασκευής. Βλ., μεταξύ άλλων, στο χώρο της φιλοσοφίας των μαθηματικών Αναπολιτάνος 2016, 2019, τα συμπεράσματα του οποίου προεκτείνονται και σε ζητήματα μεταηθικής, και Χριστοπούλου 2017. Ειδικά για τη μεταηθική, βλ. Βιρβιδάκης 2009, 231-90, 341-70, όπου εξετάζεται και το *πραγματοωσιοκρατικό* μοντέλο του Robert Nozick, με αναφορά και στην έννοια του «Κόσμου 3» του Karl Popper. Πρβλ. Granger 1995, Βιρβιδάκης 2020, και για τη σχετική αξιοποίηση της σκέψης του Popper, και Βιρβιδάκης 2019. Μια ανάλογη ερμηνεία της ηθικής φιλοσοφίας του Kant, η οποία υποστηρίζει τη συμβατότητά της με μορφές ασθενούς ηθικού ρεαλισμού αναπτύσσεται και από τον Paul Formosa (2017, 38-54).

⁵¹ Γι' αυτή την τεχνική έννοια της *subsistance* (*Subzistenz*), βλ. Lalande 1972, 1047, Βιρβιδάκης 2009, 250, σημ.32.

Είναι νομίζω εύλογο να υποστηριχθεί πως ένας τέτοιος τρόπος ύπαρξης μπορεί να ανιχνευθεί στις βασικές ιδέες του Λόγου, όποιος και να είναι ακριβώς ο ρόλος τους. Οι συγκεκριμένες ιδέες και οι αρχές που προκύπτουν από αυτές δεν θα υπήρχαν χωρίς τα διαφέροντα και τις λειτουργίες της ανώτερης νοητικής μας ικανότητας. Ωστόσο, το αντικειμενικό τους κύρος επιβάλλεται με αναγκαία ισχύ στη σκέψη και τη θέλησή μας, δυνάμει της φύσης και των δομών του Λόγου. Τα *entia rationis* στα οποία αναφέρονται δεν εξαρτώνται από τις αποφάσεις μας και από αυθαίρετες κατασκευές που οι τελευταίες καθιστούν δυνατές.⁵² Σύμφωνα με την προσέγγιση που υιοθετούμε, έτσι πρέπει να εννοήσουμε τον απαραίτητο χαρακτήρα, την αναγκαιότητα και την αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, που θελήσαμε να αναδείξουμε, υπογραμμίζοντας τις σχετικές διατυπώσεις στα καντιανά κείμενα που εξετάσαμε.

Είδαμε πως οι αρχές οι οποίες κατευθύνουν τα στοχασμό μας προς καθαρές ιδέες, όπως το νοούν υποκείμενο, ο κόσμος ως όλον, η υπέρτατη Νόηση που παραπέμπει στο *ens realissimum*, είναι τελικά κάτι περισσότερο από απλοί λογικοί και μεθοδολογικοί κανόνες, ή ευρετικές υποθέσεις ελεγχόμενες μετά από εφαρμογή ανάμεσα σε πολλές εναλλακτικές επιλογές. Επιτελούν ένα υπερβατολογικό ρόλο και διαθέτουν συνθετικό *a priori* status, κάτι που εξηγεί και τη δυνατότητα να τις υποστηρίξουμε με υπερβατολογικά επιχειρήματα, ασφαλώς ασθενέστερα από εκείνα της παραγωγής των κατηγοριών και των αρχών της διάνοιας. Η αναζήτηση της συστηματικής ενότητας της φύσης συνιστά αναγκαίο έργο του Λόγου, παρόλο που η μη υποκείμενη σε όρους θεώρηση στην οποία αποβλέπει παραμένει ένα απρόσιτο σημείο.

Όσον αφορά στις ιδέες, τα ιδεώδη και τις αρχές του πρακτικού Λόγου, των οποίων η λειτουργία είναι συστατική στο πεδίο του ηθικού πράττειν, είναι σαφές ότι δε θα ήταν ορθό να τις εκλάβουμε ως απλά προϊόντα της φαντασίας, κατασκευές του νου ή ακόμη και συμβάσεις, και θα έπρεπε να τις θεωρήσουμε ως λιγότερο ή περισσότερο άκαμπτα κανονιστικά μέτρα. Το περιεχόμενο των γνωμόνων συγκεκριμένων πράξεων που υποχρεούνται να συμμορφώνονται με τον ηθικό νόμο δεν

⁵² Όπως παρατηρεί ο Henry Allison, οι θέσεις του Καντ για την πραγματικότητα των καθαρών εννοιών βρίσκονται ανάμεσα στον *μεταφυσικό ρεαλισμό* του Λάιμπνιτς και στον *συμβατικισμό* (conventionalism) του Λοκ. (2004, 513 σημ.16) Βέβαια, ο Allison υπενθυμίζει πως η πραγματικότητα αυτή αναφέρεται κυρίως σε αποβλεπτικά αντικείμενα της σκέψης. Εδώ, θα μπορούσε να διερευνηθεί η αναλογία με την προσέγγιση της χουσερλιανής φαινομενολογίας και την ερμηνευτική της σύνδεση με μορφές υπερβατολογικού ιδεαλισμού.

υπάρχει ανεξάρτητα από τις λειτουργίες της καλής θέλησης, από την οποία εκπηγάξει σε τελική ανάλυση κάθε αξία. Ωστόσο, αν η κατηγορική προστακτική *μορφή* του ηθικού νόμου εξαρτάται από την ανθρώπινη περατότητα, δεν κατασκευάζεται από εμάς και η αξιακή της φόρτιση μας επιβάλλεται όπως και σε όλα τα έλλογα όντα. Εδώ, μπορεί να παρατηρηθεί ότι η δομή του πρακτικού Λόγου, ο οποίος μας επιτάσσει την αναγνώριση του εαυτού μας και των άλλων ως σκοπών και ποτέ μόνο ως μέσων, συνεπάγεται την πραγμάτωση αξιών οι οποίες ανακαλύπτονται και δεν επινοούνται. Δεν πρόκειται για μια ουδέτερη διαδικασία, απαλλαγμένη από υποκείμενες αξιακές προϋποθέσεις, όπως είναι, η έλλογη ελευθερία, η ισότητα και η αξιοπρέπεια των μελών του βασιλείου των σκοπών.

Βέβαια, το να δεχόμαστε ότι από την υφή του πρακτικού Λόγου απορρέουν ιδεώδη τα οποία καλούμαστε να πραγματώσουμε, δε σημαίνει πως τα υποστασιοποιούμε και τους αποδίδουμε το πλήρες οντολογικό status των πλατωνικών Ιδεών. Σε κάθε περίπτωση, η τελειότητα την οποία εκφράζουν ξεπερνά τις ικανότητες του «στρεβλού ξύλου»⁵³ της ανθρωπότητας. Αλλά δεν παύει να αποτελεί τον κανονιστικό μας ορίζοντα και να υπαγορεύει αυτό στο οποίο πρέπει να τείνει το ατομικό και συλλογικό πράττειν. Ο προσανατολισμός μας στο ύψιστο αγαθό συνεπάγεται την διαρκή αναζήτηση αυτής της τελειότητας κατά την επίγεια ζωή μας, ή και ακόμη και μετά το θάνατό μας, εφόσον αναγνωρίζουμε την ισχύ των αιτημάτων της αθανασίας της ψυχής και της ύπαρξης του Θεού.

Γι' αυτό δεν θα ήταν άτοπο να μιλάμε για στοιχεία της καντιανής αντίληψης του Λόγου τα οποία φαίνεται να προσεγγίζουν ορισμένες θέσεις του Πλάτωνα, σχετικά με τον υπερβατικό χαρακτήρα ηθικών και άλλων κανονιστικών ιδεατών αντικειμένων του νου μας. Αφενός, η αρχή της συστηματικής ενότητας του κόσμου των φαινομένων, κατά την ανάπτυξη του θεωρητικού Λόγου, που καθοδηγεί την επιστημονική έρευνα της φύσης, αφετέρου, η προοπτική της τελείωσης της ηθικής τάξης, την οποία φανερώνει, μέσα από τη σύλληψη του ύψιστου αγαθού, ο

⁵³ Βλ. τη γνωστή καντιανή μεταφορά στο «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό»: «Από τόσο στρεβλό ξύλο, όπως είναι εκείνο από το οποίο έχει γίνει ο άνθρωπος, δεν μπορεί να κατασκευαστεί τίποτα εντελώς ίσιο» (Kant 1971, 32, AA 8:23). Πρβλ. και το σχετικό χωρίο στο *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο* (Kant 2007, 186, AA 6:100) και τη συζήτηση στο Χένκμαν 2004.

πρακτικός στοχασμός που παρέχει αρχές για τη συμπεριφορά μας, αποκαλύπτουν αναγκαία στοιχεία, εγγενή στην κανονιστική λειτουργία του Λόγου.⁵⁴

Σε αυτές τις ερμηνευτικές προτάσεις θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί η κυρίαρχη αντίληψη της καντιανής φιλοσοφίας, σύμφωνα με την οποία καμιά μορφή πλατωνισμού, όσο μετριοπαθής και ήπιος και να παρουσιάζεται, δεν είναι συμβατή με τις κεντρικές ανθρωποκεντρικές θέσεις του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.⁵⁵ Και δεν είναι σαφές κατά πόσον η προσέγγισή μας είναι όντως κατάλληλη για την κατανόηση της υφής όλων των ιδεών και αρχών του Λόγου ή μόνο των βασικότερων. Θα μπορούσαμε έτσι να διακρίνουμε παράγωγες ιδέες (π.χ. στο χώρο της πολιτικής και της φιλοσοφίας της ιστορίας),⁵⁶ στις οποίες υπερισχύει το κατασκευαστικό στοιχείο. Οπωσδήποτε, θα έπρεπε ακόμη να αναρωτηθούμε και για τη συνοχή και την πειστικότητα της εικαζόμενης σύνθεσης ασθενούς ηθικού ρεαλισμού και κατασκευασιοκρατίας.

Η περαιτέρω εξέταση αυτών των ερμηνευτικών και φιλοσοφικών ερωτημάτων θα απαιτούσε διεξοδική ανάλυση, η οποία θα απέβλεπε στην ανάδειξη όλων των προϋποθέσεων της αυτονομίας του ανθρώπινου έλλογου νου που δεν επιτρέπει οποιονδήποτε αυθαίρετο αυτοκαθορισμό, και τους κανονιστικούς και αξιακούς περιορισμούς που δεν κατασκευάζονται, αλλά επιβάλλονται στις κατασκευές του Λόγου. Θα χρειαζόταν ακόμη μια συγκριτική μελέτη των διαφόρων ρυθμιστικών λειτουργιών όλων των ιδεών του Λόγου που περιγράφονται στα καντιανά κείμενα, για την λεπτομερή αποσαφήνιση και αποτίμησή των ρόλων τους, καθώς και για την ενδεχόμενη ιεράρχησή τους. Όσο για τη γενικότερη διερεύνηση των ποικίλων παραλλαγών υβριδικών θέσεων, οι οποίες επιδιώκουν να συνδυάσουν πλατωνισμό και κατασκευασιοκρατία, υπό το πρίσμα θεωρήσεων εμπνεόμενων από τη σκέψη του

⁵⁴ Για αυτές τις δύο διαστάσεις του *ήπιου πλατωνισμού* του Καντ, πρβλ. και το σχετικό άρθρο του Nicholas Rescher (2017). Ωστόσο, ο Rescher προτείνει μια μάλλον πραγματιστική ερμηνεία της χρήσης των ιδεών και των αρχών του Λόγου, η οποία διαφοροποιείται αρκετά από την ανάλυσή μας. Σε πρόσφατη ανέκδοτη εργασία της που παρουσιάστηκε σε διαδικτυακό συμπόσιο (21/7/2021) η Katarina Kraus εισηγείται μια «ενδιάμεση» θεώρηση των ρυθμιστικών ιδεών του Λόγου ανάμεσα στο *νομμεναλισμό* και τον *φιζιοναλισμό*. Όσον αφορά στη συμπληρωματικότητα των θεωρητικών και πρακτικών λειτουργιών του Λόγου, πρβλ. και O'Neill 1992 και για την ενότητά του, Neiman 1994. Για τη σχέση πλατωνικών και καντιανών απόψεων και πιθανές συνθετικές θεωρήσεις στη νεοκαντιανή παράδοση, βλ. Holzhey 1997 και Kim 2019.

⁵⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, την αντίδραση από καντιανή σκοπιά στον ηθικό ρεαλισμό και σε κάθε μορφή πλατωνισμό την οποία εκφράζει ο Alain Renaut στην αντιπαράθεσή του με τον Charles Larmore. (Larmore & Renaut, 2006).

⁵⁶ Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν και οι αισθητικές ιδέες με τις οποίες δεν ασχοληθήκαμε σε αυτή την εργασία.

Καντ, χωρίς όμως να διεκδικούν αυστηρή ερμηνευτική πιστότητα στο γράμμα των κειμένων, αυτή θα μας οδηγούσε σε μια ευρύτερη φιλοσοφική προβληματική που θα μπορούσε να αποτελέσει το θέμα άλλης, ειδικής εργασίας.⁵⁷ Ελπίζουμε πως τα προσωρινά συμπεράσματα της συλλογιστικής που προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε υποδεικνύουν κατευθύνσεις για τη γόνιμη συνέχιση των σχετικών συζητήσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Έργα του Καντ

Τα παραθέματα από τα κείμενα του Καντ προέρχονται από τις παρακάτω δόκιμες ελληνικές μεταφράσεις με δικές μου τροποποιήσεις, όπου κρίνεται αναγκαίο.

Kant, I. [1781/1787] 1977. *Κριτική του καθαρού Λόγου*. τομ. Β, Εισαγ.-μτφρ.-σχόλια, Α. Γιανναράς. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

----- [1781/1787] 1999. *Κριτική του καθαρού Λόγου. Υπερβατολογική διαλεκτική – Υπερβατολογική μεθοδολογία*. Εισαγ.-μτφρ. Μ. Φ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα.

----- [1784] 1971. «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό». Στο Ι. Καντ, *Δοκίμια*. Εισαγ. – μτφρ. – σχόλια Ε. Παπανούτσος. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο «Δωδώνη».

----- [1783] 1982. *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*. Εισαγ. – μτφρ. – σχόλια Γ. Τζαβάρας. Αθήνα – Γιάννινα: Δωδώνη

----- [1788] 2004. *Κριτική του πρακτικού Λόγου*. Μτφρ. – σημ. Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας».

----- [1790] 2013. *Κριτική της κριτικής δύναμης*. Εισαγ. – μτφρ. –σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη.

----- [1793] 2007. *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*. Μτφρ. – σημ. –επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

⁵⁷ Εδώ ιδιαίτερα χρήσιμη θα ήταν και η μελέτη πλατωνικών τάσεων στη νεοκαντιανή παράδοση. Βλ. Holzhey 1997 και Kim 2019.

----- [1795] 2006. *Προς την αιώνια ειρήνη*. Μτφρ.- Εισαγ.- σχόλια Κ. Σαργέντης. Επιστημονική θεώρηση Γ. Ξηροπαϊδης. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

----- [1796] 2012. «Περί ενός αριστοκρατικού τόνου που πρόσφατα υψώθηκε στη φιλοσοφία». Στο Ι. Καντ, *Τέσσερα δοκίμια*. Μτφρ. – εισαγ.-Υπόμνημα Γ. Πίσσης. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος.

Χρησιμοποιώ την έκδοση της πρωσικής ακαδημίας επιστημών: Kant, I. *Gesammelte Schriften*, herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften und Nachfolgern, 29 τόμοι, Βερολίνο 1900 κ.ε., (στην οποία και παραπέμπω με τη συντομογραφία AA και με αριθμούς τόμων και σελίδων) και την αγγλική μετάφραση του *Opus postumum* στην έκδοση των έργων του Kant από το Cambridge University Press: Kant, I. 1993. *Opus postumum*. Edit. by E. Förster.–Transl. by E. Förster & M. Rosen. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Στις περισσότερες παραπομπές αναφέρονται οι σελίδες της χρησιμοποιούμενης ελληνικής ή άλλης μετάφρασης και οι αντίστοιχοι τόμοι και σελίδες της έκδοσης της πρωσικής ακαδημίας επιστημών. Ειδικά για την *Κριτική του καθαρού Λόγου*, όπως συνηθίζεται, παρέχονται, μόνο οι σελίδες της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης (A και B).

B. Ελληνόγλωσση

Αναπολιτάνος, Δ. 2016. *Λαβύρινθοι, γνωσιολογικά, ρήγματα, φιλοσοφικά σπαράγματα και παραμυθίες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

----- 2019. *Φιλοσοφικές εξεικονίσεις, αφηγήσεις και σχήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές.

Αριστοτέλης. [1894] 1970. *Ηθικά Νικομάχεια*, Oxford University Press: Oxford.

Βιρβιδάκης, Σ. 2009. *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Leader Books.

----- 2019. “Ο κόσμος 3 του Καρλ Πόππερ ως ερμηνευτική πρόταση για την κατανόηση των μοντέλων μετριοπαθούς αξιακού ρεαλισμού”, *Φιλοσοφία* 49 II: 194-207.

----- 2020. “Ελεύθερη βούληση, κανονιστικές αρχές και αξίες”, στο Κ. Σαργέντης (επιμ.), *Ελεύθερη βούληση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία, 103-16.

-----, 2021. “Ηθικά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού”, *Άνθρωπος* τχ. 3: 66-85.

Larmore, C. & Renaut, A. 2006. *Περί ηθικής λόγος και αντίλογος*. Μτφρ. Μ. Πάγκαλος. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Χένκμαν, Β. (2004). «Το ‘στρεβλό ξύλο’ και το πρόβλημα της ηθικοποίησης», μτφρ. Κ.Ανδρουλιδάκης, *Νέα Εστία*, τχ. 1773: 774-788.

Γ. Ξενόγλωσση

Allison, H. [1984] 2004. *Kant's Transcendental Idealism. An Interpretation and a Defense*. 2^η έκδοση, New Haven and London: Yale University Press.

Banham, G. 2010. “Regulative Principles and Regulative Ideas”, http://www.garybanham.net/PAPERS_files [τελευταία πρόσβαση την 1/8/2020).

Ertl, W. 2020. *The Guarantee of Perpetual Peace*. Cambridge : Cambridge University Press.

Formosa, P. 2017. *Kantian Ethics, Dignity and Perfection*. Cambridge et New York, Cambridge University Press.

Friedman, M. 1992. “Regulative and Constitutive”, *Southern Journal of Philosophy* 30, Issue Supplement: 73-102.

Granger, G.G. 1995. *Le probable, le virtuel et le possible*, Paris: Éditions Odile Jacob.

Grier, M. 2001. *Kant's Doctrine of Transcendental Illusion*. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2001.

Holzhey, H. 1997. “Platon im Neukantianismus. Einleitung und Überblick” στο T. Kobusch & B. Mojsisch (επιμ.), *Platon in der abendländischen Geistesgeschichte : neue forschungen zum Platonismus*. Darmstad: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Kim, A. (επιμ.) 2019. *Brill's Companion to German Platonism*. Leiden/Boston: Brill.

Kleingeld, P. 2008. “Kant on Historiography and the Use of Regulative Ideas”, *Studies in History and Philosophy of Science. Part A*. 39/4, 523-8.

Lalande, A. 1972. *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. 11^η έκδ., Paris: Presses Universitaires de France.

Neiman, S. 1994. *The Unity of Reason: Rereading Kant*. Oxford and New York: Oxford University Press.

O'Neil, O. 1992. "Vindicating Reason". Στο P. Guyer (επιμ.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge et New York: Cambridge University Press, 280-308.

Rescher, N. 2017. "Kant's Platonism", *Philosophical Inquiry* 41/1, 2-10.

Veininger, H. [1911] 1922. *Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Mit einem Anhang über Kant und Nietzsche.* 8^η έκδοση. Leipzig: Meiner.

Virvidakis, S (υπό δημοσίευση), "Kant, lecteur de Platon: Le rôle régulateur, la fonction épistémique et le statut ontologique des idées transcendantales".

Willaschek, M. 2018. *Kant on the Sources of Metaphysics. The Dialectic of Pure Reason.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.